

Co jsou a kde se vzaly

ENVIRONMENTÁLNÍ DĚJINY

Podle Johna Roberta McNeilla ve 20. století přestala platit slova Bible: „Co se dálo, bude se dít zase, a co se dělalo, bude se znovu dělat; pod Sluncem není nic nového.“

Environmentální historik J. R. McNeill, profesor Georgetownské univerzity ve Washingtonu proto dokonce provokativně – Něco nového pod Sluncem – nazval svou knihu s podtitulem Environmentální dějiny dvacátého století. Vyšla v roce 2000 v New Yorku. „Ve 20. století tu něco nového je,“ argumentuje profesor McNeill v rozhovoru pro český časopis Ekolist na podzim 2003. „Jednak se objevily dopady lidského jednání na životní prostředí, které dřív vůbec neexistovaly... Druhou novinkou pod sluncem je rozsah lidského působení na životní prostředí. Lidé vždy nějak životní prostředí ovlivňovali, a to hlavně prostřednictvím ohně. Jejich vliv byl ale ve srovnání s průmyslovou érou lidstva malý. Situace se zvláště změnila v posledních přibližně sto letech, během nichž se lidská populace zčtyřnásobila... Ještě důležitější ale bylo rozhýbání ohromného množství energie ve formě fosilních paliv, zvláště uhlí a ropy. Uvědomme si, že dnes lidstvo spotřebovává přibližně patnáctkrát víc energie než před sto lety. To má strašlivý dopad na životní prostředí.“¹

Z historie environmentálních dějin

John R. McNeill není zdaleka jediný, kdo se zabývá environmentální historií. Environmentální dějiny jsou samostatnou vědeckou disciplínou. Její základy zformovali američtí vědci v 70. letech 20. století.²

Jeden ze spoluzakladatelů oboru profesor dějin amerického Západu Kansaské univerzity v USA Donald Worster v roce 2000 zavzpomínal na celkem nedávné počátky této disciplíny: „Před třiceti lety, ve stínu prvního Dne Země, který se konal na jaře 1970, začalo se několik historiků v USA pokoušet zabývat globální environmentální krizí z pohledu nového přístupu k dějinám. Nazvali jsme tento přístup „environmentálními dějinami“ a nahlíželi jsme na ekologii jako na jednoho z našich učitelů, přestože jsme k ní byli kritičtí... Tradiční historici politických a sociálních dějin kritizovali naše snahy jako zavádějící dědictví radikálního hnutí proti establishmentu z 60. let. Podle nich by se historiografie neměla kompromitovat zapojováním se do environmentálního tažení nebo opakováním ataků zelených na moderní instituce a ideologie.“³

Kdo lépe odhadl situaci? Několik amerických průkopníků jiného pohledu na historii, nebo tehdejší hlavní proud dějepisců hlásících se k tradičnímu (neekologickému) přístupu? Odpovědí mohou být následující fakta.

Na posledním mezinárodním kongresu historických věd v Oslo v roce 2000 účastníci věnovali environmentálním dějinám „pouze“ půldenní sympozium na téma Nové tendence

¹ John R. McNeill: Epocha fosilních paliv nemá v historii obdoby. Rozhovor Jana Stejskala. Ekolist 10/2003.

² Badatelé v environmentálních dějinách hledají klíč k budoucnosti. ČTK, 4. 9. 2003

³ In: Leoš Jeleček, Environmentální dějiny v Česku, Evropě a USA: počátky a některé širší souvislosti. Klaudyán, internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny, 3/2000. Kratší verzi srov. též Leoš Jeleček, Environmentální dějiny a česká historiografie a historická geografie. In: VIII. sjezd českých historiků, Hradec Králové 10. – 12. září 1999. Ed. J. Pešek. Praha, Scriptorium, Sdružení historiků České republiky (Historický klub 1872) 2000, s. 306 – 325.

v environmentálních dějinách. Na programu 20. mezinárodního kongresu historických věd v roce 2005 v Sydney jsou již environmentální dějiny uvedeny, jako první ze tří hlavních témat a to Lidstvo a příroda v dějinách.

Značný význam má ediční počín z roku 2003, kdy v New Yorku vyšla encyklopedie environmentálních dějin světa⁴ která je dílem autorů z mnoha zemí. Jedním z nich a zároveň editorem je i profesor McNeill.

Co je co

Environmentální dějiny jsou samostatná historická disciplína. Dějiny lidské společnosti jsou v ní pojímány v jednotě s dějinami přírody. Typické je pro ně také dialektické vnímání vzájemných interakcí systému požímaného jako komplex lidské společnosti (její kultury – tj. způsobu života a myšlení), technologií a přírody, obecně pak člověka a časoprostoru.

Environmentální dějiny zkoumají: 1) vývoj přírody v historickém období, tj. v našich podmínkách asi od 9. století; 2) vzájemné vztahy či interakce přírody a společnosti v dějinách a jejich důsledky pro vývoj obou sfér; 3) odraz vývoje těchto vztahů v myšlení lidí, jejich kultuře, ideologii a politice. Jsou jedním z myšlenkových zdrojů environmentalismu.

Environmentální dějiny jsou výrazně interdisciplinární disciplínou, v jejím předmětu studia i používaných metodách práce se prolínají vědy o společnosti s vědami o přírodě. Tento její charakter odpovídá trendu vývoje současné vědy.

Proč se u nás pojem „environmental history“ překládá jazykovým hybridem "environmentální dějiny"? Anglický pojem "environment" se překládá jednak jako "životní prostředí" (člověka, společnosti, všech živých bytostí), nebo jen "prostředí". V literatuře je většinou takto šířeji pojímán, i když se někdy objevují výrazy "living environment" (životní prostředí doslova), resp. častěji "natural environment" (přírodní prostředí). Je zřejmé, že nelze použít doslovný překlad "životněprostředíové (prostředíové) dějiny", resp. "dějiny životního prostředí".⁵

Environmentální dějiny jsou něco jiného než **dějiny životního prostředí**.

Zatímco environmentální dějiny se zabývají vzájemnými vztahy mezi přírodou a společností, jejich důsledky „pro obě dvě strany“, **historická ekologie** (dějiny životního prostředí) se zabývá především ekologickými, vlastně „negativními“ důsledky působení člověka na přírodu.

Ještě něco jiného je **environmentalismus**. Tento pojem označuje buď a) učení (filozofické, sociologické či politické), zabývající se vztahy a vzájemným působením mezi vnějším (přírodním a kulturním) prostředím a společenským vývojem; nebo b) společenské hnutí, způsob myšlení, života i životní postoj usilující o ekologizaci ekonomiky a politiky, tj. o optimalizaci vzájemného působení společnosti a přírody.

Zdroj: Leoš Jeleček, Geotest PřF UK Praha, vzdělávací kurz 1997, doplněno z dalších autorových textů

⁴ KRECH, Shepard, III, McNEIL, John R., MERCHANT, Carolyn, Eds. (2003): Encyclopedia of World Environmental History. Vols. 1–3. Routledge, New York, 1 344 p. ISBN 0-415-93732-9,

⁵ Německy se environmentální dějiny nazývají „Umweltgeschichte“, francouzsky „l'histoire de l'environnement“, doslovně pak „dějiny životního prostředí“.

Environmentální dějiny začaly v USA

Proč je kolébkou environmentální historie právě Amerika? Souvisí to nejen s pověstně velkou vědeckou základnou v USA. Leoš Jeleček z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, který patří mezi průkopníky tohoto oboru u nás, o tom říká ve své přednášce: „Na rozdíl od Starého světa, kde se životní prostředí působením člověka pozvolna vytvářelo a měnilo již od neolitu, má historické vědomí americké společnosti ještě v živé paměti urychlené přetváření relativně nenarušeného přírodního prostředí, divočiny, přírodní krajiny...“⁶ Podle Leoše Jelečka hlavně na západ od řeky Mississippi probíhal tento proces až během posledních 150 let. Američané tyto změny silně vnímali, promítaly se do jejich duchovních hodnot. Konfrontace s nebyvale rychlým rozvojem průmyslu a velkovýrobního zemědělství nutně musela ovlivnit i pojmání amerických dějin. „V dalším vývoji reagovaly environmentální dějiny na přechod od živelného vývoje společnosti a životního prostředí ke snahám o regulaci a racionalizaci využívání přírodních zdrojů,“ říká autor o směřování americké společnosti na přelomu 19. a 20. století. „Po druhé světové válce došlo k radikální změně v ekologické situaci USA a světa. Dříve lokální a nanejvýš regionální ekologické krize a katastrofy přerostly v globální ekologickou krizi. Přestalo jít „jen“ o racionální využívání přírody, konservatismus, nebo záchranu jejich krás, preservationismus. Na pořad dne se dostala záchrana životního prostředí před člověkem samým, snažícím se po celé své dějiny o vládu nad přírodou. V roce 1969 např. schválil Kongres USA National Environmental Policy Act, začaly být přijímány a potom průběžně inovovány zákony na ochranu vod, vzduchu, divoké zvěře apod. V roce 1970 byla založena vládní agentura Environmental Protection Agency (EPA), vybavená širokými „administrativními“ pravomocemi.“⁷

V „zemi plýtvání“ přírodními zdroji se zvedla nejenom vlna tzv. lidového environmentalismu, ale ve srovnání s minulostí se začala ekologizovat i politika, ekonomika, myšlení lidí, vědy i jiné oblasti. Bylo to i období zrodu environmentálních dějin jako samostatné disciplíny.⁸

I odborné směřování Leoše Jelečka ovlivnila skutečnost, že se začátkem devadesátých let osobně podílel v Kansas University na výzkumném programu Nature – Culture – Technology, který realizoval tým Donalda Worstera.⁹

Otevřená společnost

V roce 1977 vznikla Americká společnost pro environmentální historii (Američan Society for Environmental History, ASEH). Podporuje výzkum, vzdělávání a publikování v tomto oboru, jak uvádí na svém webu¹⁰. Zejména se však soustřeďuje na podněcování dialogu mezi odborníky z humanitních a ekologických oborů. Dnes má asi 1 000 členů.¹¹ Klade důraz na propojování znalostí zejména přírodních a společenských věd, a je proto otevřená zájemcům z nejrůznějších oborů, kteří se zajímají o proměny životního prostředí a roli člověka v něm.

⁶ Leoš Jeleček: Environmentální dějiny a historický přístup k životnímu prostředí. Text přednášky, 1997.

⁷ Všechny citace v této kapitole: Leoš Jeleček: Environmentální dějiny a historický přístup k životnímu prostředí. Text přednášky, 1997.

⁸ Podle: Leoš Jeleček: Environmentální dějiny a historický přístup k životnímu prostředí. Text přednášky, 1997.

⁹ Jedním z výsledků tohoto pobytu byla výše zmíněný článek: Leoš Jeleček, Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: vývoj, metodologie, výsledky. Český časopis historický, 92, 1994, č. 3, s. 510–540, dále tentýž:) Environmentální dějiny v USA a geografie. Sborník ČGS, 99, 1994, č. 4, s.261–269, nebo v Kladyánovi publikovaný překlad jednoho z výstupů projektu“ Tentýž: Present Global and Czechoslovak Environmental Situation and Some Ecological Opinions of Frederick Engels. University of Kansas, Rockefeller Program in Nature, Culture, and Technology, Lawrence 1993, 10 s. (rozmnoženo), česky Kladyán č. 7/2002.

¹⁰ http://www.h-net.org/~environ/ASEH/welcome_IE4.html

¹¹ Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Kladyána

ASEH pravidelně publikuje zpravodaj ASEH News, který je dostupný na webu společnosti. Především ale od roku 1976 vydává čtvrtletník Environmental History (tento název má od roku 1990, předtím například Environmental History Review), který se považuje za nejvýznamnější světový časopis na tomto inspirujícím novém vědním poli¹². Časopis lze prohlížet i v elektronické podobě na <http://www.historycooperative.org/ehindex.html>. Najde se v něm řada zajímavých článků.

Jedno z posledních čísel se věnuje mimo jiné Rachel Carsonové. Tato americká zooložka ve své knize *Mlčící jaro*¹³ sugestivně popsala dopady používání pesticidů, jako je DDT, na živou přírodu, která jednoho jara už neprocitne ze zimního spánku... Kniha se stala kultovním dílem ekologického hnutí. Carsonová ovšem čelila i silným tlakům především chemických koncernů. Byla označována za vizionářskou hysterku, která vyvolává ekologickou paniku. Ovšem právě rok 1962, kdy podnětné *Mlčící jaro* vyšlo, se všeobecně považuje za rok vzniku moderního environmentalismu. Kniha rovněž vedla k zákaz používání DDT v USA a posléze na celém světě a také k horečné tvorbě zákonů na ochranu životního prostředí. „Je s podivem, že *Mlčící jaro* se u nás nedočkala českého vydání. Pro zajímavost lze dodat, že Carsonová je v USA nazývána Matkou ekologie, v muzeu umístěném v jejím rodném domě v Pensylvánii prodávají třeba placku s nápisem *Mother of Ecology*“, dodává Leoš Jeleček. Rachel Carsonová zemřela dva roky po vydání *Mlčícího jara* na rakovinu.¹⁴

Časopis Environmental History také pravidelně zveřejňuje dlouhý seznam publikací včetně studentských prací, které mají co říci k tématu environmentálních dějin.

Americká společnost pro environmentální historii pořádá každoročně odborné konference. Zatím poslední s názvem *Energie – prostor – čas*, proběhla v březnu 2005 v Houstonu. V pozvánce organizátoři zdůraznili, že Houston, sídlo amerického vesmírného programu, je přímo symbolem společnosti založené na energii, a doufají, že účastníci konference se tématem energie budou zabývat v širokých souvislostech a kriticky ke způsobům využití zdrojů. Na program byly zařazeny také možnosti obnovy poškozené krajiny, historie zemědělství a urbanizace, ochrana přírody nebo i genderová témata.

Evropská informační křižovatka

V Evropě se environmentální dějiny začaly rozvíjet později, zhruba od začátku 80. let. Na kongresu hospodářských dějin v Bernu v roce 1986 začal švýcarský historik hospodářských dějin a historický klimatolog Christian Pfister s dalšími kolegy usilovat o založení Evropské asociace pro environmentální dějiny. Podařilo se to až v roce 1989 v Německu na semináři, který se málem mohl konat v Praze. O jeho zorganizování totiž požádal Christian Pfister Leoše Jelečka, ale v tehdejších podmínkách to prostě nešlo...

Evropská asociace začala vydávat občasník Environmental History Newsletter. Od roku 1995 pak britské nakladatelství White Horse Press v Cambridge vydává hlavní evropský časopis oboru „Environment and History!“, nyní jako čtvrtletník.¹⁵ U nás je k dispozici například v Geografické knihovně PřF UK v Praze.

¹² http://www.h-net.org/~environ/ASEH/welcome_IE4.html

¹³ Rachel Carson, *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Boston 1962. Nejdříve vyšla na pokračování ve vlivném liberálním listu New Yorker, pak se dočkala desítek vydání. Je s podivem, že tato kultovní kniha environmentalismu se u nás nedočkala českého vydání. Pro zajímavost lze dodat, že v USA je nazývána „Matkou ekologie“, v muzeu umístěném v jejím rodném domě (v Pensylvánii) prodávají třeba „placku“ s nápisem „Mother of Ecology“.

¹⁴ Podle: Leoš Jeleček: *Environmentální dějiny a historický přístup k životnímu prostředí*. Text přednášky, 1997 + web ASEH + McNeill

¹⁵ Podle: Leoš Jeleček, *Environmentální dějiny v Česku, Evropě a USA: počátky a některé širší souvislosti*. Klaudyán, časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny, 3/2000.

V roce 1999 se Evropská asociace přejmenovala na Evropskou společnost pro environmentální dějiny (European Society for Environmental History, ESEH) a od té doby funguje jako stabilní instituce, jejíž činnost se bohatě rozvíjí. Její prezidentkou je docentka Verena Winiwarterová z Vídeňské univerzity, viceprezidenty profesor Christian Pfister z univerzity v Bernu a Paul Holm z University of Southern Denmark v Esbjergu. .

Podobně jako její americká sestra i ESEH vítá každého, kdo má zájem a umí... Dává si za úkol stimulovat rozvoj evropské environmentální historie, výzkum a vzdělávání v této oblasti.

Web ESEH www.eseh.org je výbornou informační křižovatkou. Kromě informací o samotné společnosti obsahuje záznamy z konferencí či bohatou bibliografii k environmentální historii, zpravodaj ESEH Notepad. S americkou ASEH spolupracuje na organizování internetové oborové diskuse H-Environment Discussion Network. „Přímou linkou“ se z evropského webu po internetu dostanete například do center, která se zabývají environmentální historií v Rakousku, Dánsku, Finsku, Německu, Maďarsku, Itálii, Nizozemí, Švédsku, Švýcarsku, Británii, USA, Austrálii, na Novém Zélandu. Jsou tu i adresy center zaměřených na informace z environmentální dějin v Africe a Jižní Americe a další weby jako například Forest History Society (USA), International Society of Industrial Ecology nebo Association for Environmental Archeology.¹⁶

Povětrnostní extrémny i ryby, věda a stát

První konference Evropské společnosti pro environmentální dějiny se konala v roce 2001 na starobylé univerzitě ve skotském St Andrews za účasti asi 150 badatelů. Další proběhla v září 2003 v Praze.

Termín třetí evropské konference v italské Florencii byl 16.-19. února 2005. Hlavní témata jejího programu napovídají, čím se environmentální historici zabývají: lesní archeologie, životní prostředí měst, zvířata v člověkem spravovaném světě, přírodní rizika a nemoci, odpady a emise, vývoj udržitelného lesního hospodářství na Kostarice, ve Finsku a Koreji, Balt ve středověku a v časném novověku – člověk a moře, klimatické a povětrnostní extrémny – proměny a dopady, recyklace v 19. století – zemědělské využití průmyslového odpadu, mokřady a lesnictví, udržitelný chov dobytka v Jižní Africe v 19. a 20. století, vliv člověka a klimatu na populace mořských živočichů, ekologie a spiritualita, proměny lesa na jihu Itálie, změna vztahů ve vodním prostředí – ryby, věda a stát, dlouhodobé změny ve využití půdy a krajiny (a to i v Česku), koloniální lesní hospodářství v subsaharské Africe 1890-1950, udržitelné životní prostředí ve středověku, lov, management a ochrana volné přírody v raném novověku a současnosti, evropské lesnictví – různé přístupy k jeho historii, historický vývoj politiky udržitelného rozvoje a plánování – tři příklady z Norska.¹⁷

Zvláštnost evropských konferencí o environmentální historii spočívá v tom, že jsou otevřeny všem vědcům a jakýmkoli vědeckým oborům či disciplínám, pokud svůj objekt výzkumu posuzují i z hlediska vztahu přírody a člověka v čase.¹⁸

Prostředím, v němž se environmentální dějiny v Evropě dobře rozvíjejí, je především britská a německá historická geografie či hospodářské dějiny ve Francii a Španělsku.¹⁹

¹⁶ www.eseh.org

¹⁷ www.eseh.org

¹⁸ Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Klaudyána. Stručnější zprávu viz: Pavel Chromý, Helena Janů, Druhá mezinárodní konference Evropské společnosti pro environmentální dějiny v Praze v roce 2003 a česká historiografie. Český časopis historický, 102, 2004, č. 4, s. 915–918. Obdobná zpráva vyjde ve čtvrtém čísle ročníku 2004 hlavního českého geografického časopisu Geografie – Sborník české geografické společnosti.

Historici environmentálních dějin se také snaží o součinnost na obou stranách Atlantiku. Vznikl zastřešující světový orgán International Committee of Environmental History Organizations.²⁰

Environmentální periodizace dějin lidstva

Periodizace dějin je vždy významnou teoreticko-metodologickou problematikou, obráží věcná a světonázorová východiska daného historika. O periodizaci environmentálních dějin světa se pokusil významný britský environmentální historik a historický geograf Ian Simmons.²¹ Podle Leoše Jelečka se mu zároveň podařilo výstižnou zkratkou charakterizovat i rozdílný vliv jednotlivých kultur a výrobních způsobů či technologií na míru změny jejich životního prostředí:

1. Lovecko-sběračská a raně zemědělská epocha
2. Říční civilizace (Blízký východ)
3. Zemědělské říše
4. Éra atlanticko-průmyslová (asi od r. 1800 do 60. let 20. století), tj. období průmyslové revoluce, provázené jí vyvolanými procesy demografické revoluce, urbanizace, a na ní navazující revoluce vědeckotechnické
5. Pacificko-globální éra (období revoluce informační) – v té si již lidstvo uvědomilo, že je nejen odpovědné za stav svého životního prostředí, ale že jeho aktivity mohou být osudné jak pro prostředí, tak pro lidstvo samé.²²

Nevyšlapaná česká cesta

V Česku i v ostatních postkomunistických zemích environmentální dějiny jdou cestou zatím nevyšlapanou. Jednou z příčin, jak soudí Leoš Jeleček, může být „velká společenská poptávka po přepracování národních, sociálních a kulturních dějin, nezávislém na ideologických požadavcích a metodách...“²³ Bohužel, „dosavadní výklad českých dějin zejména období 18.-20. století z prizmatu současné globální environmentální situace, jejímž základním rysem byla, je a bude zpětnovazebnost, naznačuje v tomto kontextu svou určitou metodologickou a poznávací slabost. Environmentální dějiny mohou pomáhat tuto slabost odstraňovat...“²⁴

Ještě v roce 1999 na VIII. Sjezdu českých historiků se o environmentálních dějinách diskutovalo jako o oboru u nás zcela novém, téma bylo na programu sjezdů poprvé. V Česku se mu zatím věnují hlavně historičtí geografové, geologové, klimatologové, krajinní ekologové, geobotanici,²⁵ historici pohříchu málo.

Rok 2003 ovšem přináší do Prahy velkou událost v oboru – II. mezinárodní konferenci Evropské společnosti pro environmentální historii, kterou organizovala katedra sociální

¹⁹ Podle: Leoš Jeleček, Environmentální dějiny v Česku, Evropě a USA: počátky a některé širší souvislosti. Klauďyán3/2000.

²⁰ Srov. pozn. Č. 20.

²¹ Srov. Ian G. Simmons, Environmental History. A Concise Introduction. Oxford, UK & Cambridge, USA, Blackwell Publishers 1993, XVI + 206 s. Recenze. a) Český časopis historický, 94, 1996, č. 2, s. 408–9. b) Geografie – SbČGS, 101, 1996, č. 3, s. 259–60.

²² Leoš Jeleček: Environmentální dějiny a historický přístup k životnímu prostředí. Text přednášky, 1997.

²³ Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Klauďyána

²⁴ Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Klauďyána

²⁵ Podle: Badatelé v environmentálních dějinách hledají klíč k budoucnosti. ČTK, 4. 9. 2003

geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze, přesněji organizační výbor vedený L. Jelečkem a P. Chromým.²⁶

Potýkání s rozmanitostí

Na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy na Albertově se v září 2003 sešlo téměř 240 badatelů z jedenatřiceti zemí, z toho sedmi mimoevropských. Přijel prezident ASEH Douglas Weiner z University of Arizona i prezident Forest History Society Steven Anderson z Duke University, Donald Worster i John R. McNeill a další přední světoví environmentální historici. Z evropských to byl například Peter Brimblecombe z University of East Anglia, Mathias Bürgi ze Swiss Federal Research Institute, Peter Coates z University of Bristol, Joachim Radkau z Universität Bielefeld, Winfried Schenk z bonnské univerzity, ale i specialisté třeba z Argentiny, Botswany, Izraele či Nového Zélandu.

Téma konference Potýkání se s rozmanitostí (Dealing with Diversity) naplnilo celkem na 190 prezentací včetně posterů. Nejvíce se jich týkalo historické klimatologie, environmentalismu a politiky, vodního prostředí, energie, lesů, biologických druhů, environmentálních dějin středověku, dlouhodobých změn využití půdy a krajinného pokryvu. Pořadatelé vydali jak abstrakta všech referátů, tak i plná znění většiny referátů.²⁷

Historická klimatologie a paměť krajiny

Čeští a slovenští environmentální historici se mohli pochlubit především pracemi z oblastí, kde dosahujeme mezinárodní úroveň. Je to dlouhodobý vývoj využití ploch, o němž referoval Ivan Bičík a Leoš Jeleček z PřF UK Praha, a historická klimatologie, v níž se uplatňuje úzká spolupráce klimatologů a archivářů s historiky, hovořil o ní Rudolf Brázdil z Geografického ústavu MU Brno. O slovenském environmentálním dějepisectví hovořil F. Žigrai z bratislavské pobočky Rakouského ústavu pro výzkum východní a jihovýchodní Evropy. „Českým“ tématem je i paměť krajiny. Z historiků Jan Janko z Ústředního archivu AV ČR pojednal o vývoji environmentalismu v Čechách a Eva Semotanová z Historického ústavu AV ČR demonstrovala metody environmentálního vyhodnocování krajiny na základě informací obsažených ve starých mapách.

V návaznosti na úspěch pražské konference vznikla také jejich první institucionální platforma u nás – sekce České geografické společnosti pro historickou geografii a environmentální dějiny. Česká historicko-environmentální literatura se soustřeďuje především v internetovém časopisu Klaudyán, který je však dočasně mimo provoz.²⁸

„Výsledkem“ pražské konference byla i zpráva ČTK o „poměrně novém vědeckém oboru environmentální dějiny“. Tiskem proběhlo také několik zajímavých rozhovorů: v Lidových novinách s Donaldem Worsterem - Úrodná půda v USA mizí, rovněž v týdeníku Ekonom, v Ekolistu s Johnem R. McNeillem – Epocha fosilních paliv nemá v historii obdobu...

²⁶ Podrobné informace najdete na <www.natur.cuni.cz/ICSEH2003>

²⁷ Leoš Jeleček, Pavel Chromý, Helena Janů, Josef Miškovský, Lenka Uhlířová, Eds.,

A) Dealing with Diversity. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History Prague 2003. Proceedings. Charles University in Prague, Faculty of Science, Dept. of Social Geography and Regional Development, Praha, 357 p.

B) Dealing with Diversity. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History Prague 2003. Abstract Book....., 143 p.

Obě publikace lze získat na adrese katedra soc. geografie a reg. rozvoje PřF UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: chromy@natur.cuni.cz

²⁸ Podle: Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Klaudyána

První a novou obsáhlejší informaci o vývoji a stavu environmentálních dějin ve vybraných státech Evropy včetně Česka a Slovenska najdeme v v 10. ročníku časopisu Environment and History.²⁹

Zdolávací strategie lidstva

Měsíčníku Ekolist poskytla interwiev prezidentka Evropské společnosti pro environmentální dějiny Verena Winiwarterová, která přednáší na Antropologickém institutu Vídeňské univerzity. Ve zkratce v něm objasnila, jak se environmentální historici dívají na dějiny.

„Osobně se zabývám historií vesnic. Nezjišťuji ovšem, komu patřily a jak dlouho který dům kde stál, ale hledám způsoby, jakými lidé přírodu na vesnici využívají, jak ji mění, jak reagují na změny, které sami způsobili atd. Když vykácíte lesy... je tu eroze, povodně a další problémy. Jak na to lidé reagovali? Jedním ze způsobů byla snaha předcházet nebezpečí budováním přehrad. Lidé se začali měřit s přírodou, začali ji zdolávat a rozvíjet takzvanou "zdolávací" strategii. Většina zdolávací strategie, kterou jsme si osvojili, zvyšuje míru rizika, jež vyvoláváme. Při řešení jednoho druhu nebezpečí velmi často vytvoříme nějaké další.“

Environmentální dějiny ve zkratce

Z globálního hlediska vypráví Verena Winiwarterová lidskou „story“ zhruba takto: Lovci a sběrači jsou neustále ohroženi hladem, nemají zdroje pod kontrolou. Chutnají jim ořechy, utrhnou si... Přijdou ale roky, kdy ořechy nevyrostou. Rozdíly v úrodách se tedy snaží řešit skladováním potravin. Tím vzniká nový problém.

Dokud lidé neměli sklad, neškodily jim moc myši a krysy ani cizí válečníci. Když sklad máte, jak zareagujete? Vyčleníte vojáky, kteří ho hlídají. Jídlo pro určité množství lidí musí deset jiných lidí hlídat a také pro ně musíte jídlo sehnat. „To postupně vede k zemědělství a ke snaze o jeho zintenzivnění. Příběh se skladem je vlastně příběhem neolitické revoluce,“ vysvětluje rakouská environmentální historička.

Když se pustíte do zemědělství, můžete ztratit mnohem víc než dřív, protože vkládáte hodně práce. „Nejlepší zemědělští pracovníci jsou přitom děti mezi šesti lety a pubertou, protože zastanou víc práce, než kolik snědí... Pro zemědělskou společnost je na prvním místě mít hodně dětí,“ tvrdí paní Winiwarterová. V zemědělské éře tedy rychle roste populace a nastává problém s hustotou obyvatel. Řeší se „dalším zintenzivněním zemědělství, abyste mohl nakrmit všechny ty děti, které jste si udělal. Část evropské populace byla vyvezena do Ameriky, do Austrálie, do kolonií...“ Vzniká obrovská koloniální říše a s ní nový typ politického nebezpečí. Kolonie se musí nějak spravovat.

Řešením starých problémů vyrábíme nové

„Když už byl celý svět osídlen, evropská společnost se dostala do energetické krize,“ pokračuje Verena Winiwarterová. Fosilní paliva lidé znali už dlouho, ale považovali je za horší než dřevo. Používání uhlí představovalo technologický problém. „Muselo dojít k velké energetické krizi, aby si řekli: Dobře, když nemůžeme mít dřevo a dřevěné uhlí, budeme teda používat uhlí. Závislostí na fosilních palivech si společnost vytvořila další stupeň ohrožení. Mohla nastat krize fosilních paliv. V sedmdesátých letech minulého století také přišla. Světová ekonomika byla vážně postižena. Jednou z reakcí se stalo rozsáhlé budování jaderných elektráren.“ A s nimi opět přichází nový okruh problémů...

²⁹ Verena Winiwarter (Ed.) et. al., Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation. Environment and History, 10, 2004, No. 4, pp. 501–530.

„Někteří lidé říkají, že řešením starých problémů pouze vyrábíme nové, nebezpečnější. A to je příběh, který vypravuje environmentální historie,“ uzavírá Verena Winiwarterová stručný přehled dějin, do nichž je zahrnut i environmentální rozměr.

Historie není futurologie

A výhled? Historička se brání předpovědím, ale přece jen nachází poučení z dosavadních znalostí: „Jedním z určujících činitelů fungování společnosti je způsob, jakým nakládá s přírodou...“ Má to zásadní vliv na sociální uspořádání. V zemědělské společnosti pracovalo přes osmdesát procent lidí v zemědělství. Po přechodu na fosilní paliva většina lidí odešla do měst a začala dělat něco jiného. Fosilní palivo také jednou dojde. „Takže je tu prognóza, kterou mohu udělat s jistotou,“ říká Verena Winiwarterová, „celkové uspořádání společnosti se změní... a změní se razantně. Změny takového rozsahu nebo takové důležitosti se nedějí postupně, ale vždy jsou doprovázeny nějakým otřesem... Budeme svědky přechodu, který o několik set let později bude nazýván třeba solární revolucí nebo tak nějak... Společnost se mění vždy, když se mění povaha jejího vztahu k přírodě.“³⁰

A pokud by měla doporučit k přečtení jednu knihu o environmentální historii? Byla by to „kniha Johna Roberta McNeilla Něco nového pod Sluncem“, říká Verena Winiwarterová.

Jak přežívají krysy, žraloci a lidé

V úvodu této environmentální historie 20. století její autor John McNeill srovnává strategie přežití tří úspěšných druhů na Zemi: krysy, žraloky a lidí. Krysám se daří díky vysoké přizpůsobivosti nejrůznějším podmínkám. Žraloci na to šli trochu jinak, jsou výborně, řekněme na způsob jemně vybalancované high-tech, vybavení na lov v oceánu.

Obdoby krysí i žraločí strategie přežití nachází John McNeill v různých lidských společenstvích. Bere také v úvahu, že v posledním tisíciletí utvářela rámec lidského žití více kulturní než biologická evoluce. A pak zdvihá prst: Ve dvacátém století se lidská společenství čím dál víc vydávají žraločí cestou. Snad čtvrtina lidstva žije způsobem vysoce závislým na podmínkách stabilního klimatu, dostatku energie a vody a který je charakteristický populačním a ekonomickým růstem. A stále více lidí o tento způsob života usiluje. Tomuto směřování jsme uzpůsobili své tužby i politiku, instituce, ideologie... Máme k tomu však potřebnou záruku stabilních ekologických podmínek na Zemi?

V posledních 10 000 letech se klima na Zemi měnilo jen velmi málo, zatímco teď viditelně nastupují rychlejší změny – ať už z jakéhokoli důvodu. „Dostatek energie charakterizuje věk fosilních paliv, který trvá zhruba od roku 1820. Ti, kteří si užívají velkého množství vody, tak činí od devatenáctého století... Populace prudce přibývá zhruba od poloviny osmnáctého století a rychlý ekonomický růst zaznamenáváme přibližně od roku 1870. Dívat se na tyto poměry jako na normální a být závislí na jejich pokračování, je zajímavá hazardní hra. V průběhu 20. století více a více lidí a společností (dost nevědomky) tento risk přijímá,“³¹ píše John McNeill a dodává, že naše současné chování zvyšuje pravděpodobnost, že současné poměry se brzy změní.

³⁰ Všechny citace a parafráze: Verena Winiwarterová, Jsme na přírodě závislí mnohem víc, než si připouštíme. Rozhovor s Janem Stejskalem, internetový Ekolist, 14. 10. 2003

³¹ J. R. McNeill, Something new under the sun, W. W. Norton and Company, N.Y., London 2001, str. XXIII

Marnotratné století a biosféra

První kapitola knihy *Něco nového pod sluncem* se věnuje zvláštnostem marnotratného století. Následuje analýza situace: půda, ovzduší ve městech a též v globálním měřítku, voda na Zemi, biosféra. V závěrech například konstatuje, že po roce 1950 se v politických rozhodnutích upřednostňuje ekonomický růst a zvyšování životní úrovně. Autor se domnívá se, že je snazší přijímat úzkost z neustálých změn a sociální nerovnosti, když můžeme konzumovat více a navíc očekávat, že v příštích letech budeme moci užívat ještě více.

Své závěry staví John McNeill na velkém množství dat a událostí. Odvolává se například na výpočet ceny 150 dolarů, které každý Američan ročně „platí“ za erozi půdy v zemi. Některé prameny uvádějí, že např. jen ve státě Ohio se vrstva černozemně zmenšila od roku 1850 na polovinu. Světová zemědělská organizace zase odhaduje, že eroze nás na celém světě ročně připraví o 0,3 až 0,5 % úrodné půdy. O znečištění oceánů říká: „Oceány se vzhledem ke své rozloze těžko dají znečistit skutečně silně, ale pokud by se tak stalo, bylo by prakticky nemožné je pak vyčistit.“ Vidí také příčinnou souvislost mezi velmocenským soubojem USA a SSSR za studené války a výstavbou megalomanských vodních děl bez valného skutečného užítku.

Závěrečné tři kapitoly pojednávají o lidském světě – o populaci a rostoucích městech, palivech, ekonomice, idejích a politice.

Nejsme krysy ani žraloci...

Nakonec předkládá John McNeill obraz ekologických změn, které nastaly během 20. století - jednoduše v číslech. Není nic výmluvnějšího. A to tabulka ještě nezachycuje záležitosti, které svět do počátku 20. století neznal, jako jsou freony nebo traktory. Nezachycuje ani astronomické koeficienty růstu počtu automobilů, kvanta umělých hnojiv a nových chemikálií...

Na základě svého zpracování moderních dějin autor vyvozuje, že nejsmysluplnější, co bychom měli dělat, je spěchat se zaváděním nového čistého způsobu užívání energie. Neméně rychle bychom se měli snažit o nízkou úmrtnost a zároveň nízkou porodnost. Znamená to soustředit na tyto úkoly vědecké i technické kapacity, pokud možno také cílené usměrňovat tržní ekonomiku, aby se změnila energetická infrastruktura a umožnila rychlý nástup nových zdrojů. Neméně důležité je vzdělání zejména dívek a žen v chudých zemích, od něž se odvíjí míra porodnosti. Žádoucí jsou i další iniciativy, jako je rozšiřování masového přesvědčení o nutnosti ekologické regulace. Politici by měli myslet v delších časových horizontech, než jen do příštích voleb nebo převratu.

Z hlediska ekologů, environmentalistů nebo občanských ekologických aktivistů to, co říká John McNeill, není „něco nového pod sluncem“. Nové je, že to říká a argumenty dokládá historik, profesor historie z Georgetownské univerzity v USA.

„Obrovská míra ekologických změn, které přineslo 20. století, jasně ukazuje, že historie a ekologie se zejména v moderní době musí vzájemně brát náležitě v úvahu,“ uzavírá John McNeill svou knihu *Něco nového pod sluncem*. „Měli bychom se starat o své vlastní štěstí, místo abychom ve štěstí pouze věřili. Tím bychom se odlišili od krysy i žraloků...“³²

³² Všechny citace v této kapitole: J. R. McNeill, *Something New under the Sun*, W. W. Norton and Company, N.Y., London 2001. Překlad HK.

Skepticky o skeptickém ekologovi

John McNeill zná pochopitelně práci „skeptického ekologa“ Bjorna Lomborga, který na základě obdobných zdrojů dat jako on soudí, že ekologické problémy nejsou tak vážné, jak vypadají podle dramatických vyjádření ekologických aktivistů. V rozhovoru pro Ekolist se McNeill odlišil: „Hlavní rozdíl je v tom, že jeho nezajímá téměř nic, co se odehrálo dřív než v 70. letech 20. století. Zabývá se jen velmi úzkým výsekem historie. Jde o dobu, během níž se environmentalismus stal celosvětovým hnutím a vlády se začaly otázkami životního prostředí zabývat – a úspěšně vyřešily ty technicky a politicky nejjednodušší problémy, jako je třeba znečištění vzduchu ve městech... Kvůli opomíjení dávnější minulosti se ale v jeho knize nedaří postihnout dlouhodobější trendy...“³³ K tomu dodává Leoš Jeleček, že „pouze na základě analýzy a interpretace dlouhodobých trendů historických procesů je můžeme pochopit a v návaznosti na to se pokusit aspoň o rámcovou prognózu dalšího vývoje jak jejich společenských tak přírodních hybných sil a důsledků pro přírodu a lidskou společnost, pokud ji budeme chápat jako nedílnou součást přírody.“

Nové geologické období: antropocén

Pokud se na změny na Zemi podíváme z ještě většího, než historického nadhledu, tedy, řekněme, v měřítku geologického vývoje, jsou ještě výraznější. Uhlíku lidé svou činností uvolnili už tolik, že ho je v podobě oxidu uhličitého v atmosféře téměř dvojnásobek než v době ledové.

Změny v biogeochemických cyklech charakterizuje prof. Bedřich Moldan. Cyklus dusíku je podle něj ovlivněn lidmi v ještě větší míře než cyklus uhlíku: „V současné době lidská činnost způsobuje poutání nejméně tak vysokého objemu dusíku jako všechny přirozené procesy dohromady... Lidmi způsobený tok sloučenin síry dosahuje asi 20 % toku přirozeného, u fosforu jsou přirozený a lidmi způsobený tok co do objemu vyrovnány a u průmyslově intenzívně využívaných kovů, jako je měď, olovo, stříbro či rtuť, je antropogenní tok sto- až tisícinásobný ve srovnání s toky přirozenými.“³⁴

Paul Crutzen, jeden z nositelů Nobelovy ceny za objevy spojené s ozónovou dírou, a jeho kolega Eugene Stoermer dokonce razí termín antropocén. Označují tak současnou éru, kdy lidská činnost natolik ovlivňuje charakter životního prostředí na Zemi, že se stává takřka určující.³⁵

Nový vědní rámec

Představuje vznik environmentálních dějin jen novou vědní disciplínu, nebo může přinášet ještě něco jiného? Zdá se, že je to součást environmentalizace vědy, která mění základní úhel pohledu i v řadě dalších oborů. Obohacuje je o ekologické souvislosti.

„Environmentální dějiny vnímají dějiny společnosti v jednotě s dějinami přírody, které se jeví spíše jako vývoj „od lepšího k horšímu“... Naopak tradiční historiografii se dějinný vývoj společnosti jeví spíše jako proces „od horšího k lepšímu“,“ nabízí Leoš Jeleček možnou charakteristiku. Podle něj se nyní environmentální dějiny „rychle rozvíjejí jako jedna z nosných metodologických a konceptuálních inovací, která možná povede i k nové holistické koncepci výkladu lidských dějin“³⁶ a může skýtat i jedno z východisek ze současné tzv.

³³ John R. McNeill: Epocha fosilních paliv nemá v historii obdoby. Rozhovor Jana Stejskala. Ekolist 10/2003.

³⁴ B. Moldan, (Ne)udržitelný rozvoj, Nakladatelství Karolinum, Praha 2001, str. 18

³⁵ The Anthropocene Era, IGBP Science Series, No. 4, 2001, str. 11

³⁶ Leoš Jeleček, Environmentální dějiny v Česku, Evropě a USA: počátky a některé širší souvislosti. Klaudyán, časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny, 3/2000, srov. též tentýž, Environmentální dějiny a česká historiografie a historická geografie. In: VIII. sjezd českých historiků, Hradec Králové 10. – 12. září 1999. Ed. J. Pešek. Praha, Scriptorium, Sdružení historiků České republiky (Historický klub 1872) 2000, s. 306 – 325.

postmodernistické gnoseologické skepse. „Historiografie dnes již nemůže analyzovat a vykládat dějinný vývoj společnosti jen na pozadí poznání vývoje technologického ovládnutí přírody a využití přírodních zdrojů člověkem.“³⁷

Donald Worster, jedna z hlavních osobností světových environmentálních dějin, k tomu na podzim 2003 řekl pro české Lidové noviny: „Věřím v nový přístup k historii a snažím se jej prosazovat. Měli bychom vědět, jak probíhalo soužití lidí se Zemí. Měli bychom v tomto kontextu studovat dějiny, humanitní vědy, poezii, umění. Pro mě jsou to nejdůležitější oblasti, právě ony mohou změnit chování lidí. Základní je, aby lidé pochopili, že nemohou přemýšlet o dějinách bez znalosti jejich ekologických souvislostí.“³⁸

Hana Kolářová

Spolupráce RNDr. Leoš Jeleček, CSc. katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PříF Univerzity Karlovy Praha

Základ tohoto textu vznikl v lednu 2005 a vyšel v Bedrníku 1/2005. Obsahuje pracovní verzi poznámek pod čarou s některými dalšími zdroji informací. Na http://www.pavucina-sev.cz/pdf/bedrnik_unor_2005.pdf najdete ilustrace k textu, další články k tématu, včetně didaktických a návodných. Bedrník, časopis pro ekogramotnost, je určen především pro učitele, ale i další zájemce o udržitelný rozvoj, životní prostředí a příbuznou tematiku.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Úrodná půda v USA mizí. Rozhovor s Donaldem Worsterem, LN 13. 9. 2003, příloha Věda, str. 22. In: Leoš Jeleček, Druhá mezinárodní konference ESEH v Praze v září 2003: environmentální dějiny a historická geografie v Česku, rukopis, má vyjít v 9. čísle Klaudyána